

نوشته م. ی. دخویه (خاورشناس هندی)

ترجمه رضا مدنی (اشتوتگارت)

سه واژه فارسی در فتوح البیان بلاذری

(توارد پس از هشتاد و چهار سال)

م. ی. دخویه خاورشناس هندی و ویراستار نامور متون عربی جغرافیائی در سال ۱۸۶۴ میلادی متن ویراسته فتوح البیان را به مراده یادداشتهای فراوان درباره واژگان و مفاهیم دشوار و همچنین فهرست‌های گوناگون انتشار داد. بخش مربوط به ایران این کتاب را آقای دکتر آذرناش آذرنوش ترجمه نمود که او لین باز در سال ۱۳۴۶ خورشیدی از سوی بنیاد فرهنگ انتشار یافت و بار دوم در سال ۱۳۶۴ خورشیدی از سوی انتشارات سروش پخش شد و نویسنده این یادداشت همین چاپ دوم را دیده است.

در صفحه ۶۵ و ۶۱ کتاب نامبرده، داستان تبدیل زبان دفتر خراج، در زمان حجاج، از فارسی به عربی آمده است و بحثی که بین مردم بنام صالح و یک ایرانی بنام زادان فرخ که هر دو در خدمت اعراب بودند، بر سر امکان ترجمه اصطلاحات دفتر خراج از فارسی به عربی در میگیرد. پایان داستان برای اغلب آشنا است. پسر زادان فرخ بنام مردانشاه به آن مرد دیوانی که توانانی در این کار نشان داده بود، نفرینی نثار میکند و میگوید «خدایت ریشه از جهان بر کناد که ریشه پارسی بر گنبدی».

در پانویس شماره ۱۷ در صفحه ۶۰ و ۶۱ از سوی مترجم گرانمایه آقای آذرنوش مطالبی درباره حل چند واژه در متن بلاذری آمده، که انگیزه این یادداشت و باداشت و بادآوری است. آقای آذرنوش می‌آورند:

[۱۷] در اصل: شویه. این مسئله برای دو خویه حل ناشده باقی ماند. وی در تعلیقات خود بر فتوح البیان می‌گوید که از دزی تقاضای حل آن را کرد و اونیز ترجمة صحیحی به دست نیاورد. توجیهات محققان دیگر (مثلًا تجدد)، در ترجمة الفهرست، ص ۲۴۲) نیز قانع کننده نیست. من درباره همه این نظریات با استاد مینوی مشورت کردم. ایشان هیچ کدام را نپستید. علامه فرزان هم راه حلی نیافت.

اما تصور می‌کنم دکتر محمد محمدی قضیه را حل کرده باشد. ایشان او لادریافتند که «شویه» تحریفی است از «بیستویه». ثانیاً، احتمال می‌دهند که بدقتیه ایضاً لفظ «ایدا» که فارسی است و اصل کلمه ایضاً، از جمله حذف شده. سپس لفظ «الوید» را بهوند = اند اصلاح می‌کنند. در نتیجه، جمله به صورتی که ما در بالا به کمک دو قلاب

اصلاح کرده ایم در می آید. رک: محمد محمدی، المترجمون والنقلة عن الفارسية الى العربية...، بیروت، ۱۹۶۶، ص ۴۴؛ هم او، «نقل دیوان عراق از فارسی به عربی»، مقالات و بررسیها، دفتر سوم و چهارم، ۱۳۴۹، ص ۰۱.]

نگارنده، این یادداشت، نه آقای دکتر محمدی را می شناسد و نه به کتابش دسترسی داشت تا معلوم گردد که آیا آقای دکتر محمدی اشاره‌ای به کار عربشناس نامی هلنندی دخویه، در مورد حل واژه‌های مورد بحث دارد یا نه و آیا راه حل پیشنهادی ایشان منحصر به همان مختصری که دکتر آذرنوش نقل کردن، میشود یا اینکه مفصل‌تر از آن است. هرچه هست شیاهت زیادی به کار دو دانشمندی دارد که در ۸۴ سال پیش این دشواری‌های لغوی را حل نموده بودند. از سوی دیگر برخلاف راه حل دخویه، در پیشنهاد آقای دکتر محمدی، پسوند (ویه) از واژه‌های مورد نظر، مورد بحث قرار نگرفته است. برای یادآوری و بزرگداشت آن دو دانشمند دست از دنیا کوتاه، ترجمه‌مقاله دخویه را که کوتاهتر و دربردارنده راه حل نهائی است به خوانندگان مجله آینده پیشکش می نمایم.

***

پیش از دخویه، الس هاوزن گفتاری بنام «در باره نشان دادن اعداد کسری در خط پهلوی^۱» در مجله گزارش‌های ماهیانه فرهنگستان علوم برلین در سال ۱۸۸۲ نشر داد که در آن سه واژه فارسی را که گذشته از کتاب بلاذری در الفهرست نیز آمده بود، مورد بحث قرار داد. (الفهرست به‌ویراستاری فلوگل در آنموق انتشار یافته بود و دخویه برای حل مشکلات لغوی پیشنهادهای داشت).

اولس هاوزن با توجه به تحقیقات زبانشناسانی چون اشپیگل، وستر گاردو دیگران واژه‌های ده‌ویه — شش‌ویه — و «وید» را بررسی می‌کنند و راه حل‌هایی پیشنهادی نماید و به عقیده دخویه که معتقد بود، کلمات را در متن اصلی نباید دستکاری نمود مؤبدانه برخوران می‌نماید.

دخویه اگرچه همه پیشنهادهای الس هاوزن و شیوه اثبات و استدلال وی را نپذیرفت ولی بر پایه معلومات و نکته‌سنجهای الس هاوزن موفق شد، راه حل‌هایی واستدلال آن را خود بصورت مقاله کوتاهی بدهد که در سال ۱۸۸۲ در مجله

1- Olshausen, J. : Über die Bezeichnung der Bruchzahlen in Pahlavischriften in Monatsberichte der königlich preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1882, S. 675-696.

الس هاوزن خاورشناس آلمانی در ۱۸۰۰ میلادی زاده و در ۱۸۸۲ م. درگذشته است. او زبانهای خاوری را در پاریس نزد سیلوستر دوساسی آموخت و در کیل مرحله دکترا را گذراند. نوشته‌های زیادی درباره ادبیات — زبانها — و تاریخ دارد در زبانهای ایرانی، تاریخ خط پهلوی، مطالب مربوط به اشکانیان، سکه‌های اسپهیدان طبرستان و... نیز آثاری دارد. فهرستی نیز از دستنوشته فارسی در کتابخانه شاهی کپنهاك، فراهم آورد که بوسیله Mehran F. تکمیل شد و در سال ۱۸۵۷ بچاپ رسید.

انجمن خاورشناسان آلمان Z.D.M.G. جلد ۳۶ انتشار یافت.^۲

اعداد کسری فارسی در کتاب بلاذری

در مجله «گزارش ماهانه فرهنگستان شاهی علوم برلین» مورخ ۱۶ ژوئن ۱۸۸۲ میلادی آقای دکتر الس هاوزن Olshausen با تیزبینی شگفت‌آوری دو معاً را حل نمودند. وقتی در زمان حجاج تصمیم گرفته شد، دفترهای خراج را که تا آنوقت به فارسی نوشته میشد، بهعربی بنویسند، یکی از دیوانیان که اعرابی بود، بیان داشت، امکان ندارد بتوانیم اصطلاحات فنی فارسی را بهعربی برگردانیم.

این مطلب را بلاذری در کتابش [فتح البلدان] از ماداینی نقل میکند و چند نمونه از برابریابی واژه‌ها را ذکر می‌نماید. از جمله برابر اصطلاح یکدهم را بهعربی عشر و یک بیستم را بهنصفالعشر و برای اصطلاح فارسی «اندکی بیش» واژه نصف را نام می‌برد.

واژه‌های فارسی این اصطلاحات در کتاب بلاذری به ترتیب «دهویه»، «ششویه» و «وید» می‌باشد. بهجز «ادهویه» که از روی عدد «ده» به آسانی شناخته میشود، باقی حل ناشده بجای ماندند.

در «الفهرست» نیز که داستان پیشگفته از همان منبع نقل شده، دشواریهای موجود برای ویراستارش [آقای فلوگل Flügel] نامفهوم بجای^۳ ماند (۱۱ صفحه ۱۰۷ بعده).

دکتر الس هاوزن در مقاله‌اش راه پی‌بردن بهشیوه درست خواندن [واژه‌ها] را نشان میدهد. او بهما می‌آموزد که چگونه به موازات اعداد کسری متداول «سیدیک» و «دهیک» در فارسی نوین، شکل کهن‌تری نیز وجود دارد. در شکل اخیر به انتهای مخرج یک کسر دو هجا افزوده می‌گردد. یکی «۱ = ۱۰ = یو» که در اساس همان عدد یک می‌باشد، دو دیگر، پسوند «ta(k) تاک» یا «da(k) داک» که صورت و مخرج را بشکل واحدی بهم می‌پیونداند.

بدین سان، بنا به داوری دکتر الس هاوزن، باید در پاره دوم واژه «دهویه»

2- De Goeje, M. J. : Die persischen Bruchzahlen bei Beladhori, in Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Bd. 36, 1882, S. 339-341.

۳- در اینجا مایلیم یادآور شوم که نوشته من به فلوگل [درباره مشکلات لغوی] پاسخی شتابزده بود و برای چاپ در نظر گرفته نشده بود. اگر در آن با تعمق تجدید نظر میکردم، دست کم مطالبی از آن را یقیناً حنف می‌نمودم.

[الس هاوزن در مقاله‌اش درستی یادداشت‌های دخویه را رد میکند. پانویس بالا پاسخ مؤدبانه دخویه به نشانی الس هاوزن است. م]

عددی که نماینده واحد است، نهفته باشد.

تنها واژه‌ای که براین اساس ساخته شده است و در فرهنگ‌های فارسی نوین به‌چشم می‌خورد، واژه «دهیوده» بمعنی «یک‌دهم» است.

بنابراین نظر داشمند محقق آقای الس‌هاوزن، از شکل «دهیوده» واژه «دهیوه» که نویسنده عرب بدست داده، پدید آمده است و دلیلش غلط‌خوانی ناشی از کیفیت خط پهلوی است که در آن بجای پاره [ ] خوانده شد [ ] .

راه حل الس‌هاوزن [بنظر نگارنده] نامتحمل است. زیرا واژه فارسی از طریق گفتار نه نوشтар، نقل شده است. [راوی بلاندی، مذایینی پود.م.]

همانند نظر صائب الس‌هاوزن درباره تحریف «بیست» به «شش» که آنرا فقط در خط عربی امکان پذیر نمی‌داند، می‌باید غلط‌خوانی پاره دوم و واژه نیز از روی خط عربی و بیاری آن توضیح داده شود.

بکمک مطالبی که از دکتر الس‌هاوزن آموختم، توانستم به آسانی شکل آغازین دو واژه پیشگفته را که کاملاً به موازات واژه Pancota(k) [پنچوتاک] [پهلوی] می‌باشد، بازسازی نمایم که عبارت از (دهوته) و (بیستوته) باشد.

این شیوه خواندن را نگارنده به‌دوست گرامایی خود آقای الس‌هاوزن پیشنهاد نمود. و ایشان پاسخ زیر را لطف‌فرمودند:

«اگرچه در وجود پسوند oda — در اعداد کسری در فارسی نوین شکنی نیست و می‌توان دید که در دهوته و بیستوته، پاره آغازین پای در فارسی نوین دارد، در همانحال بهر پایانی، حرف «ت» سخت شده را نگهداشته است، جای انکار نیست که پیشنهاد شما بمراتب آسانتر و طبیعی‌تر از پیشنهاد من می‌باشد.»

این واقعیت را باید بادآور شد، زبان فارسی‌ای که عربها از آن در زمان چیره‌گی برایان و پس از آن واژه‌های بسیار بوم‌گرفتند، در مرحله کهن‌تری و تردیدی‌تر به زبان پهلوی قرار داشت تا به‌زبان اشعار فردوسی. این موضوع را پسوندهای مختوم به (ک) و (گ) که به‌جایشان در فارسی نوین ۰ نشسته، نشان میدهند.

آنطور که از دوستی شنیدم، نتایج بررسی‌های جامع دکتر اندره‌آس Andreas درباره لهجه‌های فارسی غربی در تائید موضوع بالا است. این لهجه‌ها در موارد بیشمار به‌فارسی باستان تردیدکشند تا به‌زبان فارسی ادبی.

بر گردیم به بررسی دکتر الس‌هاوزن.

درست گردانی «شش» به «بیست» را که توسط ایشان انجام گرفت، در پیش بادآور شدم.

در نسخه خطی بلاندی مربوط به کتابخانه لیدن و در نسخه‌ای خطی از الفهرست

۴— گروه حروف پهلوی در بالا به خط عبری نشان داده شد. زیرا در زمان نگارش مقاله واژه‌های پهلوی را در اروپا با حروف عبری آوانویسی می‌کردند. پاره اول به خط لاتین می‌شود oda و پاره دوم oje که از روی مقاله الس‌هاوزن دریافت شد. مترجم.

[بجای شش]، سه آمده است.

الس هاوزن برای «وید»، «وند» را که سیک شده «واند» است، پیشنهاد میکند و در درستی آن شکی نیست. نگارنده به هنگام بررسی نسخهای از ترجمه فارسی کتاب استخری، بارها متوجه گردید که برابر «نیف» عربی واژه فارسی «واند» آمده است. بدینسان خود نگارنده به این درست گردانی رسیده بود و در حاشیه نسخه ملکی خویش نگاشت:

"Suspici quis posset legendum esse"

ولی دو مشکل هنوز حل ناشده بجای مانده بود که با بررسی دکتر الس هاوزن بر طرف شد. یکی افتادن الف و دیگر این مطلب که «وید» (آنچنان که در نسخه بلاذری آشکارا به چشم میخورد) بصورت یک واژه فارسی در فرهنگها موجود است و معناش هم [در زمینه مورد بحث] پر نامناسب نیست.

در عوض نمیتوانم درستی [عبارت] «اکتب وايضاً» را در الفهرست و درستی ترجمه «وايضاً» را که دکتر الس هاوزن به «واند کی بیش از آن» بست داده، پیدیرم. در این مورد متن بلاذری بر الفهرست تقدم دارد که ترجمه آن ساده و چنین است: «براین را نیز قادرم بست بدhem زیرا (وند) بمعرفی نیف میباشد.»

الس هاوزن در بخش دوم گفتارش گواه استواری در تأثیر این موضوع که واژه‌های فارسی در عربی غالباً به شکل کهن‌تر و تزدیک به پهلوی دیده میشوند، بست میدهد. وی در این بخش نشان میدهد که تلفظ عربی «وید» در سیبويه و مانندش، شکل کهن خویش را نگهداشته‌اند.

در حالیکه «ـ وید» که وسیله عربها اخذ گردیده، جدیدتر بوده و در ایران پدید آمده است.

دستوریان عرب متفق القول تلفظ «وید» را خواستارند از اشعار عربی که از آن دوازده توسط دکتر الس هاوزن در بررسی اش نقل شده و نگارنده نیز به نقل از اغانی XVIII، ۷۴، ۴ حمویه را بدان می‌افرازد، بخوبی بر می‌آید که این شیوه تلفظ، واقعاً متداول بوده است.

در مقابل در زمان مأمون، در بغداد تلفظ (jia) دست کم در زبان توده مردم معمول بود، مانند قصر عربی‌وی در یک شعر عامیانه که مربوط به زمان محاصره بغداد می‌شود.

بموازات (بویه، بهفتح سوم)، نام بویه (ذهبی، مشتبه ۹۶) نیز وجود داشت. در کنار سیویه (واو مفتوح – یاء مضموم) برخی نیز سیویه میگفتند که بعدها حتی نویسنده‌گان دانشمندی چون مقریزی این وجه تلفظ را درست دانستند.

۵- ترجمه جمله لاتینی که آنرا به آلمانی مدیون دوستی هست، چنین است: گمان میرود که باید «واند» خوانده شود. م.